

Paolo Daniele Scirpo

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
pascirpo@arch.uoa.gr

A. Scarci, R. Graells i Fabregat, R. Lanteri, και F. Longo, επιμ. 2021. *Armi a Kasmennai. Offerte votive dall'area sacra urbana. Catalogo della mostra (Palazzolo Acreide, 13 novembre 2021 – 28 febbraio 2022)*. Paestum: Pandemos. ISBN: 978-88-87744-95-8, σσ. 157, χαρτόδετο.

Η έκθεση με τίτλο «*Armi a Kasmennai*» [«*Τα εν Κασμέναις όπλα*»] εγκαινιάστηκε στις 13 Νοεμβρίου 2021 στο Palazzo Carrellani, στην έδρα του Αρχαιολογικού Μουσείου «Gabriele Judica» του Palazzolo Acreide, στην επαρχία των Συρακουσών. Ήταν αποτέλεσμα της διεθνούς συνεργασίας μεταξύ του Parco Archeologico di Siracusa, Eloro, Villa del Tellerio e Akrai [Αρχαιολογικού Πάρκου των Συρακουσών, Ελώρου, της Έπαυλης επί του Ελώρου ποταμού, και των Ακρών], του Römisch-Germanisches Zentralmuseum, του Πανεπιστημίου του Salerno (Ιταλία), του Πανεπιστημίου της Alicante (Ισπανία) και της Εφορείας Αρχαιοτήτων και Πολιτισμικών Αγαθών των Συρακουσών. Η έκθεση αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του ερευνητικού προγράμματος «*Armi Votive in Sicilia*» [«*Τα εν Σικελία αναθηματικά όπλα*»], η πρώτη φάση του οποίου διεξήχθη στο Salerno και στην Ποσειδωνία (Paestum) το Νοέμβριο του 2017 (Graells i Fabregat κ.ά. 2017· Graells i Fabregat και Longo 2018). Στη μικρή αίθουσα του Μουσείου εκτίθεται ένα αδημοσίευτο σύνολο από χάλκινα και σιδερένια όπλα που ευρέθησαν από τον Paolo Orsi κατά τις ανασκαφές του 1929 σε αστικό ιερό των Κασμενών. Ο Biagio Pace (1935, 183–84), πρώτος, πρότεινε την ταύτιση του οικισμού με τις *Κασμένες* που αναφέρονται από τον Θουκυδίδη, ακολουθούμενος από τον Thomas James Dunbabin (1948, 102). Λίγα χρόνια αργότερα, ο Antonino Di Vita (1954· 1956, 186–96) το θεώρησε *φρούριον*, που ιδρύθηκε υπό των Συρακουσίων για τον έλεγχο, σε συνδυασμό με την γειτονική υπο-αποικία των Ακρών (Scirpo 2018–2019), της περιοχής των Υβλαίων ορέων. Ανάμεσα στα εκθέματα υπάρχουν και οι πολυάριθμες –και επ’ ευκαιρίας συντηρημένες– σιδερένιες αιχμές δόρατος που προήλθαν από το ίδιο ιερό και συμπεριλήφθηκαν στην πρώην αρχαιολογική Συλλογή του Βαρόνου Gabriele Judica (Agnello 1965· Dibartolo 1996–2004· Lombardo 1998· Musumeci 2008· Scirpo υπό έκδ.).

Η έκθεση συνοδεύεται από έναν μικρό, οργανωμένο σε δύο ενότητες κατάλογο. Η πρώτη ενότητα περιέχει 15 άρθρα μελετητών που, με διάφορες ιδιότητες, έχουν ασχοληθεί με την ανασκαφή των Κασμενών και αφορούν θέματα όπως η αρχαική τεκμηρίωση, η ιστορία της έρευνας, η μελέτη πάνω από το πλαίσιο της ανάθεσης, και οι θρησκευτικές πτυχές της λατρείας. Το δεύτερο μέρος περιλαμβάνει τα πλούσια λήμματα του καταλόγου, στον οποίο περιγράφονται πάνω από 100 ευρήματα.

Μετά τον πρόλογο του Alberto Salmonà, ως Περιφερειακού Υπουργού για την πολιτιστική κληρονομιά της Σικελίας (7–8), οι επιμελητές του τόμου εισάγουν τα επιστημονικά κριτήρια, βάσει των οποίων οργανώθηκε η έκθεση (9–11). Ως συνέχεια μίας προηγούμενης συνεισφοράς της (Musumeci 2019), η Agostina Musumeci προσφέρει μία χρήσιμη περιήγηση στην αρχαιολογική έρευνα (Voza 1968–1969, 1971–1994, 1973, 1976–1977, 1980) που διεξήχθη επί του όρους Casale (15–22). Ο Fausto Longo εστιάζει την προσοχή του στην ιδιαίτερη αστική διάταξη της ‘υπο-αποικίας’ των Συρακουσών (23–8), εντοπίζοντας ορισμένα άλута προβλήματα στην πολεοδομική της εξέλιξη (Collura 2020), όπως οι δύο φάσεις πολεοδομικού σχεδιασμού –η πρώτη κατά την

ίδρυση, που χρονολογείται στα τέλη του 7ου αι. και μία επόμενη, στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. – η αδικαιολόγητη παρουσία ενός (αμυντικού;) τοίχου εντός του αστικού χώρου, που χρονολογείται στα μέσα του 5ου αι. π.Χ., η παντελής απουσία στοιχείων για την ουσιαστικώς αδημοσίευτη νεκρόπολη, και η αδιευκρίνιστη θέση της Αγοράς (ή των Αγορών). Όπως και στην περίπτωση των Συρακουσών και των Ακρών, και εδώ ενδέχεται να υπήρχαν δύο αγορές από την ίδρυσή της, μία ιερή (η λεγόμενη ‘Αγορά των Θεών’) και μία πολιτικο-στρατιωτικού χαρακτήρος (Scirpo 2011, 2022). Προκειμένου να συμπληρώσουν εν μέρει αυτό το κενό, η Rosa Lanteri, η Daniela Marino και η Loredana Saraceno εξέτασαν την αρχαιολογική τεκμηρίωση σχετικά με τις ανασκαφές που διεξήγαγαν εκεί ο Giuseppe D’Amico και ο Rosario Carta, στενοί συνεργάτες του Paolo Orsi, μεταξύ 1922 και 1931 (Orsi 1928, 1930, 1931). Οι εκπληκτικές έρευνες του χώρου και των κατοικιών που ανακαλύφθηκαν από τον Carta και οι λίγες ασπρόμαυρες, αφιερωμένες στα ευρήματα και στα γύρω τοπία, φωτογραφίες αποκαλύπτουν μία γεύση μόνο από τις σκληρές και δύσκολες συνθήκες των ανασκαφών, τις οποίες έζησαν οι εργάτες τους στο αφιλόξενο και ανεμόπληκτο όρος Casale (29–40). Ακολουθώντας τα ίχνη των σημειωματαρίων του Orsi, η Azzurra Scarci προτείνει μία αναπαράσταση του αστικού ιερού, που ήλθε στο φως κοντά στο νοτιοδυτικό άκρο του οικισμού, κατά τις ανασκαφές του 1927 και εξερευνήθη πλήρως μέχρι το 1929. Δεδομένης της σπανίας ανασκαφικής τεκμηρίωσης και ελλείπει νέων δεδομένων από τις πρόσφατες έρευνες, η Scarci επανεξετάζει τα ερωτήματα που βασάνιζαν τον Orsi ενώπιον αυτού του πολύ παράξενου ιερού (41–5).

Στην ανάλυσή της περί των αρχιτεκτονικών διακοσμήσεων που ήλθαν στο φως στη λεγόμενη «*Τομή των Πηλίνων*» [«*Trincea delle Terracotte*»], η Concetta Ciurcina επιβεβαιώνει τις ήδη προτεινόμενες χρονολογίες (Ciurcina 2019), για τις δύο τυπολογίες που προσδιορίστηκαν: αν η πρώτη, προϊόν ενός εργαστηρίου των Συρακουσών, εύλογα τοποθετείται στο 575–550 π.Χ., η δεύτερη τυπολογία που δείχνει μία ευρεία διαδεδομένη σε αυτό το τμήμα της δωρικής Σικελίας ιωνική επιρροή, χρονολογείται στο 525–500 π.Χ. Λόγω της πολύ κακής κατάστασης διατήρησης, τα θραύσματα είτε ενός Γοργονείου είτε ενός ακρωτηρίου (που απεικονίζονταν μάλλον ένας έφιππος Διόσκουρος) δεν μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε άλλες υποθέσεις, και βάσει της σύγκρισης με παρόμοια ευρήματα από την Γέλα και την Καμαρίνα, προτείνεται η χρονολόγησή τους στο β’ τέταρτο/μισό του 6ου αι. π.Χ. (47–52). Ελλείπει λογοτεχνικών και επιγραφικών πηγών, η Azzurra Scarci προσπαθεί να προσδιορίσει την θεότητα στην οποία ήταν αφιερωμένο το ιερό, με βάση τα αρχαιολογικά στοιχεία. Μετά την αναθεώρηση σχεδόν όλων των διατυπωμένων στο παρελθόν υποθέσεων [Αθηνά (Orsi 1931, 51· Ross Holloway 1991, 89)· Αθηνά/Ηρα (Veronese 2006, 340· Albanese Procelli 2013, 235)· Πρόμαχος Αθηνά (La Torre 2011, 83)· Άρης (Melfi 2000)· Ηρα (Parise Presicce 1985, 77), η ερευνήτρια δεν προτείνει κάποιο όνομα, αλλά θεωρεί δεδομένο ότι πρόκειται για γυναικεία θεότητα με πολεμικά χαρακτηριστικά, και κάνει μερικές ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις περί των αναθημάτων, όσον αφορά τα δύο διαφορετικά σημεία ανακάλυψής τους και τις τελετουργίες. (52–58). Κατά τη γνώμη μας, η εν όπλοις Αφροδίτη που είχε ένα σημαντικό ιερό επί της Ακροκορίνθου, η λατρεία της οποίας ήταν παρούσα και στις Συρακούσες και στις Άκρες, θα ήταν η ιδανική υποψήφια για την Θεά των Κασμενών (Scirpo 2005, 2018–2019). Το κλείσιμο αυτών των αποθετών χρονολογείται μάλλον στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. (53–8). Σε μία δεύτερη μελέτη της, η ίδια Scarci διευκρινίζει την πραγματική συνοχή των χωρισμένων σε διάφορες κατηγορίες ευρημάτων (431 αντικείμενα): χάλκινα και σιδερένια όπλα, κοσμήματα, αγγεία, μικρά πλαστικά, ξυλουργικά εργαλεία και διάφορα αντικείμενα (59–62), ενώ στην παρέμβαση που ακολουθεί αναλύει τα όπλα (389 αντικείμενα), χωρίζοντάς τα και σε υποκατηγορίες: πραγματικά (αμυντικά και επιθετικά) και μικροσκοπικά όπλα (63–8). Στην Angela Maria Manenti ανατίθεται η εξέταση και των άλλων μεταλλικών αντικειμένων: ένα δαχτυλίδι με καστόνι, επί του οποίου είναι χαραγμένη η εικόνα μίας όρθιας θεάς, ίσως της Φακελίτης Αρτέμιδος (Montepaone 1984), ένας αργυρός οβολός των Αθηνών (που χρονολογείται στο 449–413 π.Χ.) και μία χάλκινη περόνη (69–74), ενώ η Ermelinda Storaci εξετάζει τα όπλα που περιλαμβάνονται στη Συλλογή Judica. Εκτός από μία μικρή ομάδα από «32 χάλκινα βελάκια», που συλλέχθηκαν από τις ανασκαφές του Gabriele Judica (στις Άκρες;) και υπήρχαν στον συνταγμένο το 1829 κατάλογο της Συλλογής του, σε αυτή άλλα δυο σύνολα συμπεριλήφθησαν: μία ομάδα 87 αντικειμένων, που ελήφθησαν ως «βραβείο ανακάλυψης», από τον Girolamo Ferla, τον ιδιοκτήτη του κτήματος επί του όρους Casale, μέσα στο οποίο ευρέθη ο ναός, και την οποία ανέλαβε μετά το 1929 ο Gaetano Judica (ανιψιός και κληρονόμος του βαρώνου Gabriele), και 52 άλλα όπλα, που συλλέχθηκαν τα επόμενα χρόνια από τους αγρότες

και πουλήθηκαν στον Judica (75–82). Περαιτέρω στοιχεία για όπλα στην αστική περιοχή αναλύονται από τους Raimon Graells i Fabregat και Azzurra Scarci. Συγκεκριμένα, το διπλωμένο θραύσμα αιχμής του ιθαγενούς εργαστηρίου δόρατος που ευρέθη σε οικία, υποδηλώνει τη συσσώρευσή του ως μέταλλο προς ανακύκλωση, ενώ το θραύσμα ενός χαλκιδικού κράνους, του οποίου η προέλευση και η λειτουργία παραμένουν ακόμη άγνωστα, ενδέχεται αρχικά να ήταν αναθηματικό δώρο και μόνο αργότερα να αποθησαυρίστηκε σε ιδιωτική κατοικία (83–8).

Πλούσιος σε όπλα, ο αρχαιολογικός χώρος των Κασμενών απέδωσε ελάχιστα κεραμικά ευρήματα. Μεταξύ των δειγμάτων που σώζονται στο Περιφερειακό Αρχαιολογικό Μουσείο των Συρακουσών, η Giuseppina Monterosso προσφέρει την ανάγνωση δύο ουσιαστικά αδημοσίευστων αγγείων: το πρώτο ευρέθη (1927) από τον Giuseppe D'Amico ως κτέρισμα του τάφου 14 στη νεκρόπολη. Πρόκειται για έναν ερυθρόμορφο ψευδο-παναθηναϊκό αμφορέα που, διατηρώντας παράλληλα τη θεματική κανονική εικονογραφία (η όρθια Πρόμαχος Αθηνά / οπλιτοδρομία), προσεγγίζει την τεχνική της Ομάδας Ε (575–525 π.Χ.). Το δεύτερο εύρημα είναι ένας μελανόμορφος κιονοειδής κρατήρας, που ευρέθη (1927) στον τάφο 35 της ίδιας νεκρόπολης και έχει συντηρηθεί και συμπληρωθεί σε μεγάλο βαθμό (1930) από θραύσματα. Στις δύο πλευρές του αγγείου απεικονίζονται δύο διακριτές σκηνές: η αναχώρηση ενός πολεμιστή με άρμα, παρουσία Σκύθη τοξότη, και η κατασπάραξη ενός νεαρού ταύρου από δύο αιλουροειδή. Χρονολογούμενο στο β' μισό του 6ου αι. π.Χ., το αγγείο αποδιδόταν για μεγάλο χρονικό διάστημα λανθασμένα στον ανώνυμο επί του όρους San Mauro οικισμό [κατά τον Frasca (1997, 2020) ταυτίζεται με την Εύβοια, υπο-αποικία των Λεοντίνων], μέχρι που μία προσεκτική ανάγνωση των αρχείων επέτρεψε την διόρθωση της προέλευσης (89–102).

Η επισκόπηση που προσφέρει η Alessia D'Antonio σχετικά με τις προσφορές όπλων σε ελληνικά και αυτόχθονα ιερά στη Μεγάλη Ελλάδα και τη Σικελία, δίνει έμφαση στην ποικιλία των τυπολογιών τους, στους χρόνους, στις μεθόδους και στις θεότητες στις οποίες προσφέρθηκαν ως αναθήματα. Με την επιφύλαξη ότι η περίοδος κατά την οποία γίνεται αισθητό το φαινόμενο περιορίζεται στο ελληνικό πλαίσιο, από την αρχαϊκή εποχή έως το α' μισό του 5ου αι. π.Χ., παρατηρείται η αναγέννησή του μετά τον 4ο αι., μόνο στο ιθαγενές ιταλικό περιβάλλον (103–10).

Οι δύο τελευταίες συνεισφορές υπογράφονται από τον Ισπανό επιμελητή (Raimon Graells i Fabregat), ο οποίος αρχικά εξετάζει την ανακάλυψη ενός θραύσματος κωδωνόσχημης πανοπλίας, που σώζεται σήμερα σε ιδιωτική αρχαιολογική συλλογή στην Ελβετία. Η πανοπλία ευρέθη μαζί με άλλες 26 σικελικές πλάκες, σε αποθήκη κοντά στις Συρακούσες, και χρονολογείται μεταξύ του τέλους του 7ου και των μέσων του 6ου αι. π.Χ. (111–16). Στο δεύτερο άρθρο ωστόσο, ο μελετητής προτείνει να αποδοθεί το θραύσμα της πανοπλίας που εκτίθεται τώρα στο Μουσείο Κλασικής Τέχνης στο Mougins (Γαλλία) σε Δαύνιο ή Πευκέτιο εργαστήριο, ως πολεμική λεία που ανατέθη σε ιταλικό ιερό, με βάση μία εγχάρακτη, αφιερωμένη στην Αθηνά επιγραφή (117–20).

Τα λήμματα των 61 αντικειμένων που παρουσιάζονται στην έκθεση συγκεντρώνονται στον υπέροχο, και πλούσια εικονογραφημένο κατάλογο (123–31). Ο μικρός τόμος, που ολοκληρώνεται με τη Βιβλιογραφία (145–54), τη λίστα με τα σημειωματάρια του Paolo Orsi (155) και τα φωτογραφικά στοιχεία (157), είναι αποτέλεσμα της εξαιρετικής συνεργασίας μεταξύ Ιταλικών και Γερμανικών ιδρυμάτων. Η υλοποίηση του ερευνητικού προγράμματος ολοκληρώνεται με την έκδοση των Πρακτικών του Συνεδρίου, που διεήχθη ενταύθα, επ' ευκαιρίας της έκθεσης (Scarci κ.ά. 2022).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agnello, G. 1965. «Gabriele Judica e le fortunate vicende del suo museo». *Archivio Storico Siracusano* 11:78–136.
- Albanese Procelli, R.M. 2013. «Sul deposito votivo di Monte Casale in Sicilia». Στο *L'Occident grec de Marseille à Mégara Hyblaea: Hommages à Henri Tréziny [Bibliothèque d'archéologie méditerranéenne et africaine, 13]*, επιμ. S. Bouffier και A. Hermay, 229–39. Aix-en-Provence: Centre 'Camille Jullian'.
- Ciurcina, C. 2019. «Terrecotte architettoniche da Kasmenai: revisione e nuovi dati». Στο *Deliciae Fictiles V. Networks and Workshops: Architectural Terracottas and Decorative Roof Systems in Italy and Beyond*, επιμ. P. Lulof, I. Manzini και Carlo Rescigno, 136–50. Oxford: Oxbow Books.
- Collura, F. 2020. «Kasmenai (Monte Casale), una colonia militare in cima agli Iblei. Note sull'urbanistica e la cronologia dell'abitato». *Cronache di Archeologia* 39:63–101.
- Dibartolo, L. 1996–2004. «Gabriele Judica: lampadoforo del passato». *Studi Acrensi* 3:119–50.
- Di Vita, A. 1954. «Casmene ritrovata?». *Siculorum Gymnasium*, n.s., 7:1–4.
- . 1956. «La penetrazione siracusana nella Sicilia sud-orientale alla luce delle più recenti scoperte archeologiche». *Kokalos* 2:177–205.
- Dunbabin, T.J. 1948. *The Western Greeks*. Oxford: The Clarendon Press.
- Frasca, M. 1997. «È anonima la città siculo-greca di Monte San Mauro di Caltagirone?». *La Parola del Passato* 52:407–17.
- . 2020. *Monte San Mauro di Caltagirone e la calcidese Euboia*. *Archeologia in Sicilia con note inedite di scavo*. Roma: Gangemi Editore.
- Graells i Fabregat, R., F. Longo, και G. Zuchtriegel, επιμ. 2017. *Le Armi di Athena. Il santuario settentrionale di Poseidonia-Paestum*. *Catalogo della mostra (Paestum, 25 novembre 2017 – 30 giugno 2018)*. Napoli: Prismi.
- Graells i Fabregat, R., και F. Longo, επιμ. 2018. *Armi votive in Magna Grecia. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Salerno-Paestum, 23–25 Novembre 2017) [RGZM – Tagungen, 36]*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- La Torre, G.F. 2011. «Le lance di Temesa e le offerte di armi nei santuari di Magna Grecia e Sicilia in epoca arcaica». *Quaderni di Archeologia di Messina* 1:67–104.
- Lombardo, L. 1998. «Gabriele Judica e gli scavi di Acre». *Archivio Storico Siracusano*, s. III, 12:169–214.
- Melfi, M. 2000. «Alcune osservazioni sul cosiddetto tempio di Ares a Monte Casale-Kasmenai». *Geo-archeologia* 2:39–48.
- Montepaone, C. 1984. «A proposito di Artemis Phakelitis: preliminari allo studio della tradizione e realtà culturale». Στο *Recherches sur les cultes grecs et l'Occident 2*, επιμ. E. Lepore, J. Vernant, F. Frontisi-Ducroux, P. Ellinger, C. Montepaone και L. Breglia Pulci Doria, 89–107. Naples: Publications du Centre Jean Bérard.
- Musumeci, A. 2019. «Paolo Orsi e l'espansione di Siracusa nel territorio». Στο *Paolo Orsi: Alle origini dell'archeologia tra Calabria e Sicilia. Catalogo della mostra (Reggio Calabria, 3 luglio – 8 settembre 2019) [MArRC – Cataloghi, 18]*, επιμ. C. Malacrino και M. Musumeci, 331–39. Reggio Calabria: Museo Archeologico Nazionale di Reggio Calabria.
- Musumeci, M. 2008. «Gabriele Judica, le sue ricerche e la collezione Judica». Στο *Musei nascosti. Collezione e raccolte archeologiche a Siracusa dal XVII al XX secolo. Catalogo della mostra (Siracusa, 6 dicembre 2008 – 15 febbraio 2009)*, επιμ. A. Crispino και A. Musumeci, 35–41. Napoli: Electa.
- Orsi, P. 1928. «Miscellanea Sicula. V. Abitato Siculo I sotto un abitato greco a Monte Casale presso Giarratana (Siracusa)». *Bullettino di Paletnologia Italiana* 48:75–8.
- . 1930. «Campagne di scavi nella Sicilia orientale nel 1930». *Bollettino d'Arte* 24:143–44.
- . 1931. «Notiziario archeologico sulla Sicilia orientale». *Il mondo classico* I, 2:40–52.
- Pace, B. 1935. *Arte e Civiltà della Sicilia antica I: I fattori etnici e sociali*. Milano – Genova – Roma – Napoli: Società Anonima Editrice Dante Alighieri.
- Parise Presicce, C. 1985. «L'importanza di Hera nelle spedizioni coloniali e nell'insediamento primitivo delle colonie greche alla luce della scoperta di un santuario periferico di Selinunte». *Archeologia Classica* 37:44–83.
- Ross Holloway, R. 1991. *The archaeology of ancient Sicily*. London: Routledge.
- Scarci, A., R. Graells i Fabregat και F. Longo, επιμ. 2022. *Armi votive in Sicilia. Atti del Convegno Internazionale di Studi (Siracusa – Palazzolo Acreide, 12–13 Novembre 2021) [RGZM – Tagungen, 48]*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
- Scirpo, P.D. 2005. «Sui culti delle sub-colonie arcaiche di Siracusa». Στο *ΤΡΙΣΚΕΛΕΣ [Διαχρονία, Παράρτημα 1]*, επιμ. P.D. Scirpo, 49–58. Αθήνα: Σύλλογος Μεταπτυχιακών Φοιτητών Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- . 2011. «Ο θρησκευτικός προσδιορισμός της Αγοράς των Ακρών (Σικελίας)». Στο *Η Αγορά στη Μεσόγειο από τους Ομηρικούς έως τους Ρωμαϊκούς χρόνους. Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου (Κως, 14–17/4/2011)*, επιμ. Α. Παννικουρή, 61–70. Αθήνα: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- . 2018–2019. «Άκραι. Η διαχρονική εξέλιξη μίας μικρής πόλεως της Σικελίας». *Μετα-Διδακτορική έρευνα*. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.

- _____. 2022. «Breve excursus sull'Agorà degli Dèi in Ortigia (Siracusa)». Στο *Siracusa Antica: nuove prospettive di ricerca*, επιμ. F. Nicolucci, 199–212, Palermo: Regione Siciliana.
- _____. Υπό έκδ.. «Birth, Development, Disintegration and Conservation of an Archaeological Collection: The Case of Judica Collection at Palazzolo Acreide (Syracuse)». Στο *The Past has a Future. Proceedings of an International Congress organized for the 100 years of Archaeology at University of Warsaw (Warsaw, 9th – 13th December, 2019)*, επιμ. R. Chowanec. Warsaw: University of Warsaw – Institute of Archaeology.
- Veronese, F. 2006. *Lo spazio e la dimensione del sacro. Santuari greci e territorio nella Sicilia arcaica*. Padova, Esedra Edizioni.
- Voza, G. 1968–1969. «Intervento». *Kokalos* 14–15:359–60.
- _____. 1971–1994. «Kasmenai». Στο *Enciclopedia dell'Arte Antica Classica e Orientale* II, Supplemento III, επιμ. R. Bianchi Bandinelli και G. Becatti, 174–75. Roma: Istituto dell'Enciclopedia Treccani.
- _____. 1973. «Monte Casale». Στο *Archeologia nella Sicilia orientale*, επιμ. P. Pelagatti και G. Voza, 129–32. Naples: Centre J. Bérard.
- _____. 1976–1977. «L'attività della Soprintendenza alle Antichità della Sicilia orientale». *Kokalos* 22–23, I: 551–86.
- _____. 1980. «Casmene». Στο *La Sicilia antica* I 3: *Città greche e indigene di Sicilia: documenti e storia*, επιμ. E. Gabba και G. Vallet, 529–36. Napoli: Storia di Napoli e della Sicilia Società Editrice.